

МАРТИНЕНКО П.Ф.,
кандидат юридичних наук,
професор

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

УКРАЇНА І СМЕРТНА КАРА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР

В кінці листопада 2002 року Україна ратифікувала Протокол № 13 до Конвенції про захист прав та основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин¹ і тим самим в питаннях гарантування права людини на життя на цей раз остаточно приєдналась до стандартів європейського правового поля. Для України прийняття цього рішення було нелегким. Початок процесу було покладено ще в 1995 році разом з приєднанням України до Статуту Ради Європи. Ключову роль в позитивному вирішенні цього питання відіграли прийняття нової Конституції України від 28 червня 1996 року і рішення Конституційного Суду України.

Багато сучасних держав в своїх Основних Законах своєю найвищою цінністю демонстративно визнають людину, її життя і здоров'я, її честь і гідність², але далеко не всі вони осмілюються довести свої конституційні положення до повної реалізації, заборонивши смертну кару (страту) як вид кримінального покарання. Страта держа-

вою людей стала настільки звичною практикою протягом відомих століть і навіть тисячоліть, що її відсутність, а тим більше, заборона, сприймається як цілком не природна річ. Ця практика, оцінена під юридичним кутом зору, зводиться до питання, чи має держава право позбавляти людини життя? Відповідь на це питання буде різною: категорично негативною – в межах сучасної політичної Європи, суперечливою, вкрай дискусійною – за її межами.

В Україні, не дивлячись на нові вимоги Конституції 1996 року щодо життя людини, її честі і гідності, суди, як і раніше, продовжували виносити вирoki, в яких як міра покарання застосовувалася смертна кара (страта). Однак 29 грудня 1999 року стало епохальною датою в Україні. Саме в цей день Конституційний Суд України прийняв рішення, яким оголосив про неприпустимість подальшого застосування смертної кари як виняткової міри покарання. Рішення якісно змінило правове поле України, утвердило її належність до європейської цивілізаційно-культурної спадщини, істотним чином вплинуло на духовний облік народу.

1. Коротка історія питання

Чинна Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, не містить норм, що визначали б перелік видів покарань за здійснення злочинів. Вона не містить і застережень щодо застосування чи незастосування і такого покарання як “смертна кара”, не згадуючи навіть самого цього поняття. Прийнята за кращими європейськими стандартами, Конституція гарантує кожній людині право на життя, на свободу від свавільного позбавлення життя, катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання. Тому від часу прийняття нової Конституції в Україні об’єктивно постало питання про невідповідність новим її вимогам чинного кримінального законодавства, розробленого і прийнятого ще в епоху колишнього СРСР, зокрема в тій його частині, яка передбачала серед видів покарань смертну кару – розстріл³.

Проте усвідомлення цієї невідповідності в існуючих суспільних, владних та професійних середовищах України було вкрай повільним. Майже три чверті населення за соціологічними опитуваннями 1997-1999 років постійно висловлювались за збереження смертної кари як виду кримінального покарання. Цієї думки твердо дотримувалась і більшість складу парламенту – Верховної Ради України – ряду скликань. Будь-яких видимих сумнівів щодо правомірності застосування страти не було і в структурах судової влади. Норми Конституції у

відповідності до старих радянських традицій ще не сприймалися практикуючими юристами як норми прямої дії. Ні суди, ні адвокати не піднімали питання про неконституційність смертної кари.

Проблема неконституційності смертної кари в Україні актуалізувалась у зв'язку з членством в Раді Європи. Як раз в контексті необхідності виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань перед Радою Європи проблема правомірності застосування смертної кари попала в епіцентр громадської думки. В 1996-1999 роках ця проблема перетворилась у затяжну суперечку між виконавчою і законодавчою владою в Україні. Кабінет Міністрів України, Президент України настоювали на законодавчому підтвердженні мораторію на виконання смертних вироків і ратифікації Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950). Верховна Рада України, не маючи у своєму складі більшості для прийняття належного рішення, виявилась не готовою цього зробити. До спору підключились інші органи влади, політичні партії, громадськість.

При цьому як прибічники збереження смертної кари, так і їх опоненти посилались на нову Конституцію, даючи свої тлумачення її положень. Поступово конфлікт навколо відміни смертної кари в Україні набув характеру конституційного спору відносно її відповідності Конституції. Останнє слово в цій спір мав сказати Конституційний Суд України, однак цього зробити він явно не поспішав.

Перші спроби конституційно-судового переслідування виняткової міри покарання – смертної кари в Україні були прийняті ще в грудні 1997 року. Тоді дві групи народних депутатів України (по 46 осіб кожна) протягом одного місяця звернулись до Конституційного Суду з поданнями визнати неконституційним застосування смертної кари як виняткової міри покарання. Суд, пославшись на формальні мотиви, відмовився розглядати обидва конституційні подання.

Черговий "замах" на смертну кару українські парламентарії вчинили уже в лютому 1999 року, коли подання до Конституційного Суду України направила ще одна група, до складу якої ввійшли представники всіх основних фракцій Верховної Ради України (51 особа). Клопотання було те саме – розглянути питання про неконституційність положень Кримінального кодексу, які передбачають можливість застосування смертної кари. На цей раз назустріч народним депутатам пішов і Конституційний Суд: нове подання було направлено на розгляд в іншу колегію суду, було призначено нового суддю-доповідача.

Нова колегія суду відкрила провадження по цій справі декілька місяців пізніше (10 червня 1999 року). Розгляд справи на пленарному засіданні суду продовжувався з деякими перервами більше трьох місяців. Рішення суду було прийняте 29 грудня 1999 року. У

відповідності з цим рішенням, положення статті 24 Загальної частини і положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу, які передбачали смертну кару як вид покарання, були визнані такими, що не відповідають Конституції (неконституційними) з усіма юридичними наслідками, що випливають звідси.

В процесі підготовки справи до її розгляду на засіданні Колегії і пленарному засіданні Конституційного Суду були використані раніше зібрані документи, а також нові матеріали: офіційні акти, копії стенограм пленарних засідань Верховної Ради колишньої Української РСР і Верховної Ради України, їх комісій і комітетів, де обговорювалися питання щодо впровадження або скасування смертної кари; листи-відповіді керівників цілого ряду чільних органів державної влади щодо зайнятої офіційної позиції зі спірних питань конституційності смертної кари як виду покарання.

Були отримані пояснення щодо цих спірних питань від Президента України, Голови Верховної Ради України, а також, зокрема, від Міністерства закордонних справ України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства юстиції України, Міністерства оборони України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України.

Були отримані висновки правової експертизи, опитувань громадської думки, зібрані довідкові і статистичні дані, побудовані порівняльні таблиці динаміки правозастосовчої практики, вибірково представлена релевантна судова практика Європейського суду з прав людини і релевантні рішення органів конституційної юрисдикції закордонних держав, зокрема, Південно-Африканської республіки, Угорщини і Литви. Значну допомогу у вирішенні окремих питань підготовки справи до розгляду було отримано від правознавців Інституту міжнародного і іноземного публічного права імені Макса Планка Хайдельберзького університету, Інституту Східного права Кьолнського університету (Німеччина), факультету права Овернського університету (Франція).

Про що клопотали народні депутати? Що вирішив суд? Парламентарі звернулись до Конституційного Суду з внутрішньосуперечливим конституційним поданням. Вони настоювали на цілковитій неконституційності норми-дефініції Загальної частини Кримінального кодексу про застосування як виняткової міри покарання – смертної кари – розстрілу – за особливо тяжкі злочини у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині кодексу (стаття 24). Проте на рівні санкцій Особливої частини цього ж кодексу, в яких передбачено можливість застосування розстрілу, вони ставили питання визна-

ти неконституційними тільки ту їх частину, яку вони позначили як “цивільні злочини”. До цієї групи вони віднесли наступні статті: “Посягання на життя державного діяча” (стаття 58), “Посягання на життя представника іноземної держави” (стаття 59), “Диверсія” (стаття 60), “Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах” (стаття 93), “Посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з охороною громадського порядку” (стаття 190-1)⁴.

Народні депутати у своєму конституційному поданні мовчанкою обійшли питання конституційності застосування смертної кари у всіх інших випадках так званих “військових злочинів”, кількість яких в Кримінальному кодексі досягала 10 і вчинення яких не обов'язково мало місце у воєнний час чи в бойовій обстановці: “Опір начальникові або примушення його до порушення службових обов'язків” (стаття 234); “Порушення статутних правил караульної служби” (стаття 249); “Зловживання військової посадової особи владою чи посадовим становищем” (стаття 254); “Перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень” (стаття 254-2); “Бездіяльність військової влади” (стаття 254-3); “Здача або залишення ворогові засобів ведення війни” (стаття 255); “Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю” (стаття 257); “Добровільна здача в полон” (стаття 258); “Мародерство” (стаття 260); “Насильство над населенням у районі воєнних дій” (стаття 261)⁵.

Принципово не заперечуючи проти виконання смертних вироків, народні депутати клопотали лише про визнання таким, що не відповідають Конституції, порядку та умов цього виконання. В контексті їх конституційного подання це далеко не було тотожним клопотанням відмінити смертну кару лише в мирний час. І ця обставина в подальшому істотно ускладнила задачу Конституційного Суду при прийнятті остаточного рішення по справі.

У своєму Рішенні від 29 грудня 1999 року Конституційний Суд України пішов набагато далі клопотання народних депутатів України – суб'єктів конституційного подання, визнавши неконституційними положення не тільки статті 24 Загальної частини, але і всіх інших статей без винятку Особливої частини Кримінального кодексу, що передбачали страту як вид покарання. Таким чином, Конституційний Суд підписав смертний вирок самої страти як виду покарання в Україні в повному її обсязі. Україна стала черговою державою, де страта виведена за межі правового поля.

2. Основні аргументи суду

Подібне рішення далось Конституційному Суду не просто. Із шістнадцяти суддів ухвалений вердикт цілком підтримали лише десять, а ще шість погодилися з більшістю далеко не в усьому.

2.1. Системний аналіз положень статті 27 Конституції України

Конституційний Суд повинен був визначити, чи виключає невід'ємне право на життя кожного, закріплене в частині першій статті 27 Конституції, застосування смертної кари? Вживання терміну “свавільно” в редакції частини другої цієї статті перешкоджало отримати просту і ясну відповідь на це питання. Якщо перша частина статті 27 Конституції гарантує “невід'ємне право на життя” для “кожного”, то друга її частина говорить про те, що “ніхто не може бути свавільно позбавлений життя”⁶. Термін “свавільно”, що вживається у частині другій статті 27 Конституції України, запозичений з частини першої статті 6 Міжнародного Пакта ООН “Про громадянські і політичні права” (1966)⁷, та на мові оригіналу (arbitrarily) має значення “необґрунтований”, “залежний тільки від волі”, “нераціональний”, “нерозумний” та “несправедливий”⁸. В українській мові слово “свавільно” є прислівником від “свавільля”, що означає “необмежену владу, відсутність законності, справедливості” або ж просто “самовільля”⁹. Суд мав встановити, підпадає чи ні застосування виняткової міри покарання – смертної кари під кваліфікаційну формулу Конституції “свавільного” позбавлення життя?

Вивчивши проблему, суд дійшов висновку, що положення лише статті 27 Конституції не дозволяють йому дати однозначну відповідь на це питання. І супротивники застосування смертної кари, і їх опоненти однаково могли посилатись на термін “свавільно”, піддавши його своєму тлумаченню. Так, для обґрунтування твердження про неконституційність зазначених положень Кримінального кодексу суб'єкт права на конституційне подання посилався на те, що закріплене в Конституції право на життя є абсолютним, а застосування смертної кари як виняткової міри покарання потрібно розцінювати як “свавільне позбавлення людини її права на життя.” Проте при розгляді справи на пленарному засіданні Конституційного Суду висловлювалась точка зору, зокрема Представником Президента України у Конституційному Суді України, що Конституція України дозволяє застосування виняткової міри покарання, що випливає з тлумачення положення частини другої статті 27 Конституції України: “Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя”. Це положення слід розуміти як правомірна можливість для держави у ме-

жах законно визначених процедур позбавляти життя людини за вчинення нею тяжких злочинів. Тому виконання смертного вироку ніяк не є свавільним позбавленням життя у контексті частини другої статті 27 Конституції України, наголошували вони.

Для вирішення цих суперечок Конституційний Суд застосував системний аналіз положень статті 27 Конституції України, сприйнявши Основний Закон як єдиний цілісний документ, що і дозволило йому встановити перший аргумент стосовно неконституційності застосування смертної кари.

Захист життя людини згідно з частиною другою статті 27 Конституції України є обов'язком держави. Право на життя, яке гарантується в цій статті, є “невід'ємним”, тобто таким, яке належить людині від народження, а не виникає з волі держави. Класична теорія невід'ємності, що вперше викладена англійським філософом Джоном Локком¹⁰, як раз й передбачає, що право на життя не може бути переданим за суспільним договором до держави, і тому не може бути забране державою. Воно належить людині протягом біологічного життя.

Право на життя, як і інші права і свободи людини, гарантовані в Конституції України, є “невідчужуваним” (його не можна передавати державі або іншій людині) та “непорушним”¹¹. При прийнятті нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу цього права¹²; це право не може бути обмеженим навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану¹³. Крім того, Конституція України у статті 157 забороняє внесення конституційних змін як в умовах мирного, так й воєнного або надзвичайного стану, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод громадянина, та права на життя зокрема.

Конституція України вважає людину, життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю¹⁴, а утвердження та забезпечення права на життя є головним обов'язком держави¹⁵. Тому право на життя в Україні конституційно гарантується і не може бути скасованим¹⁶. Позбавлення людини життя державою навіть у межах законно визначених процедур при застосуванні відповідних положень Кримінального Кодексу є скасуванням права на життя, а отже, має розглядатися як свавільна дія з боку держави.

Таким чином, Конституція України визнала право на життя абсолютним, тобто таким, яке не може бути обмеженим або скасованим волею держави шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів (законів). Тому відповідні положення чинного в той час Кримінального Кодексу України, які передбачали можливість застосування смертної кари як виду покарання, не відповідали позитивно закріпленому в Конституції України абсолютному праву на життя.

Положення Кримінального кодексу, що допускали застосування виняткової міри покарання – смертної кари – не могли бути сприйняті в контексті вимог Конституції України і як виняток з конституційної норми.

Ці винятки визначено в самій Конституції, яка передбачає: “кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань”¹⁷, “кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань”¹⁸. Таким чином, Конституція України припускає позбавлення життя людини іншою людиною, але у виняткових обставинах і відповідно до закону. Під ці винятки підпала дія положень статті 15 (“Необхідна оборона”) та статті 16 (“Крайня необхідність”) чинного тоді Кримінального Кодексу України.

Відповідно до цих положень, кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. “Необхідною обороною” вважались “дії, вчинені з метою захисту інтересів чи прав особи, яка захищається, або іншої особи, інтересів суспільства або держави від суспільно небезпечного посягання шляхом завдання шкоди тому, хто посягає, якщо такі дії були зумовлені потребою негайного відвернення чи припинення посягання”¹⁹.

Проте не є злочином “дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, громадським інтересам, особі чи правам цієї людини або інших громадян, якщо цю небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернута шкода”²⁰.

Інших винятків з конституційної норми в Конституції України не передбачено, їх не могла встановити, відповідно до Конституції України, і Верховна Рада України шляхом прийняття закону. З перших своїх рішень Конституційний Суд України твердо став на принцип: “винятки з конституційних норм встановлюються самою Конституцією, а не іншими нормативними актами”²¹. Отже, відповідні положення Кримінального Кодексу, які встановлювали виняток з права на життя – застосування до особи виняткової міри покарання – смертної кари – не могли вважатися цими винятками.

Таким чином, Конституція України, передбачивши виняток з положення частини першої статті 27, припускає позбавлення життя людини у стані необхідної оборони та крайньої необхідності при протиправному посяганні на життя та здоров'я інших людей. Смертна

кара за вироком суду як виняток з конституційної норми, що закріплює невід'ємне право на життя, Конституцією не передбачена.

Отже, за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції передбачають, з одного боку, обов'язок держави захищати життя людини, з іншого, утримуватися від прийняття законів чи інших нормативно-правових актів, які привели б до скасування права людини на життя. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть в межах, встановлених законом і за вироком суду, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України.

2.2. Історичне тлумачення положень статті 27 Конституції України

Детальний аналіз документів, зв'язаних з історією роботи над проектом Конституції 1996 року, однозначно говорить проте, що український конституціодавець зробив вибір на користь скасування страти як міри покарання. Проект Конституції, у частині питань права кожного на життя, розроблявся на основі інкорпорації положень статті 6 Міжнародного Пакту ООН "Про громадянські і політичні права" (1966). Ця стаття, як відомо, допускає застосування страти, обмовляючи, що "смертні вироки можуть виноситися тільки за самі тяжкі злочини відповідно до закону" (частина друга).

Перші проекти Конституції України майже дослівно відтворювали першу і другу частини статті 6 Міжнародного пакту²². Однак в остаточному проекті Конституції, що був схвалений Конституційною Комісією 11 березня 1996 року і представлений у парламент на розгляд, уже було відсутнє відтворення другої частини статті 6 Міжнародного пакту, щодо пускала як легітимний вид покарання страту²³. Парламент, розглядаючи представлений проект Конституції, залишив його положення, що умовчують питання про страту, без змін. Тому конституційне визнання смертної кари як виду покарання, що застосовується відповідно до закону і за вироком суду, у перших проектах Конституції ще було присутнє, але в тексті Конституції від 28 червня 1996 року, прийнятої Верховною Радою України, вже відсутнє.

Причину цьому варто шукати в європейському виборі української політики. Вилучення положень про застосування страти з попередніх проектів Конституції в часі збіглося з прийняттям Закону "Про приєднання України до Статуту Ради Європи" від 31 жовтня 1995 року²⁴. У цьому Законі підтверджувалася відданість України "ідеалам і принципам, що є загальним надбанням європейських народів". Україна прийняла на себе зобов'язання скасувати смертну кару. У зв'язку з цим і Конституційна комісія, і Верховна Рада України, не вирішуючи остаточно питання про скасування страти в за-

конодавстві, мовчазно утрималися від вирішення цього питання на рівні конституційного регулювання. Це побічно говорить, що редакція Конституції свідомо обійшла питання про застосування смертної кари як виду покарання в Україні.

2.3. Проблема легітимної цілі смертної кари в Україні

Конституційний Суд, приймаючи рішення про визнання застосування страти в Україні таким, що не відповідає Основному Закону, виходив також з того, що ні Конституція, ні карний закон, ні законодавство держави в цілому не містять будь-якого визначення мети застосування страти як виду покарання.

Історія законодавчого закріплення частого застосування і скасування страти в СРСР, у складі якого знаходилася Україна до проголошення своєї незалежності в 1991 році, свідчить про те, що сама необхідність застосування страти як знаряддя боротьби зі злочинністю ніколи не була в СРСР належно легалізована. Неусвідомлена у своїй законодавчій меті, страта в СРСР фактично застосовувалася для досягнення всіляких політичних цілей, у тому числі і для стримування росту злочинності.

Кримінальний Кодекс України 1960 року – органічна частина радянського законодавства – страждав тим же недоліком. У ньому виняткова міра покарання – страта – була закріплена як тимчасова міра, що існує “до її повного скасування”²⁵. Але кінцева мета страти, час і умови її скасування ні в цьому кодексі, ні в іншому якому-небудь законі не були визначені. На відміну від інших видів карних покарань, було відсутнє й елементарне визначення мети застосування страти в текстах процесуальних законів СРСР і України, що регулюють порядок виконання судового вироку.

Страта людей без суспільно-визначеної необхідної мети, яку навіть неможливо оцінити на предмет її легітимності, не відповідає на думку Конституційного Суду тим принципам демократичної правової держави, що лежать в основі Конституції України (статті 1, 3, 8, 19, 22). Тому передбачена в карному законі страта як міра покарання без законодавчовизначеної легітимної мети не має свого правового обґрунтування і, отже, є свавільним позбавленням людини життя.

2.4. Смертна кара і проблема можливої судової помилки

Судова помилка у випадку позбавлення людини життя за вироком суду має для нього непоправний характер. Варто погодитися з тим, що правосуддя, і особливо карне судочинство, певною мірою має суб'єктивний характер, тобто ґрунтується на власних уявленнях суддів і на їхній оцінці доказів у справі.

Аналіз українського законодавства, проведений у ході прийняття Конституційним Судом рішення щодо неконституційності страти як виду покарання цілком підтвердив це положення. Чинні загальні засади призначення покарання свідчать, що при призначенні покарання суд, між іншим, “керується правосвідомістю”, “враховує характер і ступінь суспільної небезпеки злочину”²⁶, “оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням”²⁷. Серед іншого, тим же “внутрішнім переконанням” керується і прокурор, підтримуючи обвинувачення в суді²⁸. “Внутрішнє переконання” посадових осіб держави, що беруть участь у здійсненні правосуддя, а також їхня правосвідомість, представляють безумовно суб’єктивний елемент судового вироку. Цілком можлива при цьому помилка суду може бути виявлена і після виконання вироку, неї виправити тоді вже неможливо.

Як наслідок, призначення в судовому вироку страти є дією, що ризикує бути свавільною з боку держави. Смертний вирок відповідно до закону приймається під впливом визначених суб’єктивних критеріїв, що аж ніяк юридично не виправдує позбавлення людини права на життя, гарантованого їй в Конституції (статті 3, 22, 27). Застосування страти відповідно до закону і за вироком суду веде для конкретної людини до скасування права на життя без гарантованої його безпомилковості і тому суперечить частини другій статті 22, частини першої статті 27, а також статті 3 і 21 Конституції. Виконання судового вироку відносно особи, засудженої до страти, унеможливорює виправлення його можливих хибних наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини і громадянина (стаття 55 Конституції).

2.5. Право на життя і “синдром камери смертників”

Конституційний суд, вирішуючи спірне питання про правомірність страти в Україні, погодився з думкою народних депутатів України, що звернулися в суд, у тім, що страта є нелюдським чи таким, що принижує гідність людини, покаранням. А це прямо суперечить гарантованому в Конституції праву кожного на повагу його гідності²⁹.

Право на повагу людської гідності кожного органічно зв’язано з конституційним правом на життя. Право на життя без гідності не є правом на людське життя. Після винесення смертного вироку людина перетворюється в простий об’єкт, чим скасовується його індивідуальна автономія, гарантована йому правом на людську гідність. Право на людську гідність, як і право на життя, не може бути відновленим. Це суть абсолютні права людини природно-правового характеру. За своїм походженням вони незалежні від держави, тому держава не може їх відчужувати чи скасовувати.

Конституційний Суд, аргументуючи прийняте рішення по даній справі, послався на відоме рішення Європейського суду з прав людини в справі *Soering v. United Kingdom* (1989)³⁰. Обов'язковість тлумачення розпоряджень Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950) у рішеннях Європейського суду з прав людини Україна визнала³¹. У зазначеній справі Європейський суд з прав людини підтвердив невідповідність страти положенням статті 3 Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950), що гарантує кожному свободу від катувань чи нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання, яка майже текстуально відтворена в статті 28 Конституції України. Мова йде про так званий “синдром камери смертників”, поява якого пов'язана з тим, що людина очікує виконання смертного вироку невизначений період часу. Такий “синдром” є не тільки порушенням права на людську гідність, але й жорстоким і нелюдським поводженням чи покаранням. Засуджений в'язень повинен протягом тривалого часу терпіти умови камери смертників і при цьому жити в страху й у підвищеній напрузі перед завжди присутньою тінню смерті.

Українська ситуація з виконанням смертних вироків цілком відповідала цьому визначенню Європейського суду з прав людини. Виконання смертних вироків було покладено на Державний департамент України з питань виконання покарань. Ні процесуальний закон, ні будь-який інший нормативний акт, однак, не визначав кінцевого терміну виконання смертного вироку. А правові гарантії, що надавалися засудженому для оскарження смертного вироку, автоматично вели до відкладення виконання вироку на невизначений термін. На практиці це означало, що така людина, очікуючи своєї смерті, ніколи не знала точної її дати, це могло відбутися в будь-який момент. До того ж порядок приведення у виконання смертних вироків, організація і діяльність органів і установ виконання покарань в Україні (як і в СРСР), регулювався актами відомчої нормотворчості, які відтворювали відомі нелюдські радянські традиції: заборона побачень, таїнство способу смерті, заборона видачі тіла родичам, утримання місця поховання під секретом і багато чого іншого.

Отже, оскільки стаття 28 Конституції України відтворює положення статті 3 Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950), а Україна законодавчо визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань застосування та тлумачення Конвенції, то Конституційний Суд прийшов до висновку, що страта не відповідає також і статті 28 Конституції України.

2.6. Аналіз положень статті 27 Конституції України в контексті міжнародних зобов'язань України

Істотним аспектом у вирішенні справи про скасування страти в Україні стала проблема невиконаних державою міжнародних зобов'язань. У листі Голови Верховної Ради України Конституційному Суду України відзначалося, що після вступу України в Раду Європи “Україна послідовно здійснює кроки, спрямовані на виконання узятих на себе зобов'язань, зв'язаних із членством у цій організації”. Ці зобов'язання містяться в документі за назвою: “Висновки Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи” (Страсбург, 26 вересня 1995 року). Серед них – і скасування страти як виду покарання: Україна взяла на себе зобов'язання протягом одного року з моменту вступу в Раду Європи, тобто до 9 листопада 1996 року, підписати і протягом трьох років, тобто до 9 листопада 1998 року, ратифікувати Протокол № 6 Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950). Протокол передбачає скасування страти в мирний час. Протокол було підписано Україною в м. Страсбурзі 5 червня 1996 року, однак вчасно не було ратифіковано.

На виконання взятих міжнародних зобов'язань щодо скасування страти Кабінет Міністрів України – суб'єкт права законодавчої ініціативи – вніс у Верховну Раду України проекти законів щодо введення нового виду покарання – довічного ув'язнення, про скасування страти і незастосування її в мирний час. Двічі – у жовтні 1997 і в грудні 1998 року – Президент України вносив у парламент проект закону “Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Щодо скасування страти, 1983 року”, представивши їх як невідкладні. Ці пропозиції і законопроекти Верховною Радою України не було розглянуто.

Як відзначалось в пункті 8 Резолюції № 1179 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо дотримання Україною зобов'язань від 27 січня 1999 року, Україна не виконала своїх зобов'язань щодо скасування страти. За даними офіційних джерел 212 осіб були страчені в період між 9 листопада 1995 року і 11 березня 1997 року. У той же час, як відзначає Асамблея, з 11 березня 1997 року в Україні був запроваджений фактичний мораторій на виконання смертних вироків. Асамблея наполягала на законодавчому підтвердженні цього мораторію. Парламент України повинен був ратифікувати Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950) у пріоритетному порядку.

Конституційний Суд, розглядаючи цей аспект справи, врахував і ту обставину, що відповідно до норм міжнародного права підписаний, але

ще не ратифікований міжнародний договір, накладає на державу цілком конкретне міжнародне зобов'язання. Держава зобов'язана утримуватися від дій, що позбавили би договір його об'єкта і мети³². Бездіяльність парламенту в рішенні питань законодавчого введення мораторію на виконання смертних вироків в Україні, на думку Конституційного Суду, позбавляє підписаного міжнародного договору його об'єкта і мети і тим самим вступає в протиріччя з Конституцією України, яка “загальновизнані принципи і норми міжнародного права”, а серед них, зрозуміло, і відомий принцип *pacta sunt servanda*, закріплює як основу зовнішньополітичної діяльності держави (стаття 18).

Насамкінець, на користь рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року свідчить також світовий і вітчизняний досвід, що показує, що страта не може бути виправдана і як ефективний спосіб боротьби зі злочинністю. Дана міра покарання не відноситься до факторів, що стримують злочинність. Це підтверджують численні кримінологічні дослідження, що вказують на той факт, що кількість злочинів проти життя людини не зменшується зі збільшенням судових вироків про призначення страти.

3. Наслідки рішення суду

Відповідно до Конституції України³³ Конституційний Суд у своєму Рішенні ухвалив: “2. Положення Кримінального кодексу України, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього Рішення”³⁴. Само ж Рішення за своїм статусом відповідно до Конституції України є обов'язковим до виконання на території України, остаточним і не може бути оскарженим³⁵. На сьогодні, можна констатувати, судовий вердикт щодо скасування смертної кари як виду покарання у сфері законодавства і судової практики є цілком виконаним.

Багато з юридичних проблем, що супроводжують скасування страти, піднімалися в Україні ще до того часу, коли Конституційний Суд оголосив своє рішення. Що робити з особами, уже присудженими до страти? Чи буде альтернативною мірою покарання довічне позбавлення волі? Де знайти кошти для утримання таких в'язнів? Центральне місце у виконанні рішення суду приділялося саме законодавцю, суд зобов'язав Верховну Раду України привести Кримінальний кодекс України у відповідність з ухваленим Рішенням³⁶.

Рядом прийнятих законів починаючи з лютого 2000 року в Україні були внесені відповідні зміни в положення Кримінального, Кримінально-процесуального і Виправно-трудоного кодексів України; стра-

та, як вид кримінального покарання, була скасована, передбачено новий вид покарання – довічне позбавлення волі. Новий Кримінальний кодекс, прийнятий 5 квітня 2001 року, уже не знає страти, а серед видів покарань згадує “довічне позбавлення волі”³⁷.

Проте 22 лютого 2000 року Україна ратифікувала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року “із збереженням застосування смертної кари відповідно до статті 2 цього протоколу” (за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни)³⁸. В такий спосіб виконання Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року, яким визнавалась смертна кара як вид кримінального покарання невідповідною Конституції України за будь-яких обставин, відкладалось в Україні на невизначений час.

Ратифікація Україною в кінці листопада минулого року Протоколу № 13 до цієї ж Конвенції, який передбачає скасування смертної кари за будь-яких обставин, одночасно означає і повне виконання відомого Рішення Конституційного Суду України і повне входження України в питаннях щодо смертної кари в європейське правове поле, в сім'ю європейських держав.

ПОСИЛАННЯ

- 1 Закон України “Про ратифікацію Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав та основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин” № 318-IV від 28 листопада 2002 року // *Голос України*. – 2002. – 24 грудня. – № 244.
- 2 В Україні – частина перша статті 3 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- 3 Див.: статті 24, 58, 59, 60, 93, 190-1, 234, 249, 254, 254-2, 254-3, 255, 257, 258, 260, 261 Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року // *ВВР УРСР*, 1961, № 2, ст. 14 (з наступними змінами та доповненнями).
- 4 Див.: Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року // *ВВР УРСР*, 1961, № 2, ст. 14 (з наступними змінами та доповненнями).
- 5 Там же.
- 6 Частина перша і частина друга статті 27 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- 7 “No one shall be arbitrarily deprived of his life” – part one of the Article 6 of International Covenant on Civil and Political Rights” (1966) / *Human Rights Law*. By Tuhin Malik. – Dhaka, 1998. – P. 89.
- 8 *Black's Law Dictionary*. – West Publishing Co., 1991. – P. 69.
- 9 Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ-Ірпінь, 2001. – С. 1105.
- 10 *The Second Treatise of Civil Government and A Letter Concerning Toleration*. By John Locke. – Oxford – New York, 1947. – P. 62 ff.
- 11 Частина друга статті 21 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- 12 Частина третя статті 22 Конституції України від 28 червня 1996 року.

- ¹³ Стаття 64 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁴ Частина перша статті 3 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁵ Частина друга статті 3 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁶ Частина друга статті 22 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁷ Частина третя статті 27 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁸ Частина п'ята статті 55 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ¹⁹ Стаття 15 Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²⁰ Стаття 16 Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²¹ Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України "Про інформацію" та статті 12 Закону України "Про прокуратуру" (справа К.С.Устименка) від 30 жовтня 1997 року // Вісник Конституційного Суду України. – № 2. – 1997. – С. 35.
- ²² Див.: частину третю статті 21 Конституції України (проекту) в редакції від 1 липня 1992 року / Конституція незалежної України. Книга перша. Документи, коментарі, статті. – Київ: УПФ, 1995. – С. 127.
- ²³ Див.: частину другу статті 22 Конституції України (проекту) у редакції, схваленій Конституційною комісією 11 березня 1996 року / Конституція незалежної України. Книга друга. Частина перша. Документи. Статті. – Київ: УПФ, 1997. – С. 104.
- ²⁴ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 38. – Ст. 287.
- ²⁵ Частина перша статті 24 Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²⁶ Стаття 39 Кримінального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²⁷ Стаття 323 Кримінально-процесуального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²⁸ Стаття 264 Кримінально-процесуального кодексу України від 28 грудня 1960 року з наступними змінами.
- ²⁹ Частина перша статті 28 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ³⁰ 11 EHRR439, paragraph 111.
- ³¹ Пункт перший Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
- ³² Див.: стаття 18 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів (1969) / Международное публичное право. Сборник документов. Том I. – Москва: БЕК, 1996. – С. 71. Конвенцію було ратифіковано колишньою Українською РСР.
- ³³ Частина друга статті 152 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ³⁴ Вісник Конституційного Суду України. – № 1. – 2000. – С. 21.
- ³⁵ Частина третя статті 150 Конституції України від 28 червня 1996 року.
- ³⁶ Вісник Конституційного Суду України. – № 1. – 2000. – С. 21.
- ³⁷ Пункт 12 статті 51 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року.
- ³⁸ Закон України "Про ратифікацію Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року" № 1484-III від 22 лютого 2000 року // Офіційний вісник України. – 2000. – № 9. – Ст. 333.

Надійшла до редакції 27.12.2002